

Gezicht op de Stadhuisbrug in Utrecht, met links de huizen Lichtenberch en Hasenberch, rechts de Oudegracht en in de verte de Domtoren, door Pieter Jan van Liender (1756).

Bron: Christie's Amsterdam (foto Michiel Stokmans)

POLITIEK EN GEWELD IN EEN LAATMIDDELEEUWSE STAD. UTRECHT, 1400-1430

Justine Smithuis

In veel laatmiddeleeuwse steden streeden groepen met elkaar om de politieke macht. Machtswisselingen gingen vaak gepaard met geweld en straatgevechten. Ging het hier om 'volksopstanden' of om door de leiders zorgvuldig geplande militaire operaties?

De meeste wat grotere steden in de Nederlanden kenden in de late middeleeuwen het fenomeen van gewelddadige machtsgrepen door politieke groeperingen. Deze zijn onder de noemer van 'stedelijke factiestrijd' gebracht, ter onderscheiding van de 'landelijk' (op het niveau van het vorstendom) gevoerde 'partijstrijd'. Inmiddels weet men dat beide conflicttypen door elkaar liepen doordat stedelijke facties en edelen in de regio samenwerkten om bepaalde doelen te bereiken, zoals een hun welgezend landsbestuur.¹ Ook in de bisschopsstad Utrecht vonden regelmatig gewelddadige wisselingen van de macht plaats. De strijdende groepen werden genoemd naar leidende families in de stad, zoals de 'Lichtenbergers' of de 'Gunterlingen'. Het doel was steeds hetzelfde: beheersing van het stadsbestuur door de eigen groep, met uitsluiting van de tegenpartij. De verbinding naar het landelijke toneel lag hier nog meer voor de hand dan elders. Utrecht was het centrum van zowel vorstelijke als kerkelijke instellingen en de stad speelde een dominante rol in de politiek van het Nedersticht (ongeveer de huidige provincie Utrecht). Bezetting van sleutelposities in het Utrechtse stadsbestuur bracht dus ook regionaal politiek gewicht met

zich mee, wat kan verklaren waarom zo regelmatig naar het gedurfd middel van de coup werd gegrepen: in de periode van 1300 tot 1500 vond bijna elke 15 jaar wel een machtswisseling (of twee kort na elkaar) plaats.²

Een geslaagde machtswisseling betekende dat de Utrechtse stadsraad, bestaande uit raadsleden, schepenen en oudermannen van de gilden³, in haar beleid werd 'bijgestuurd' door gerichte manipulatie van binnen- en/of buitenaf. Dit hield in dat de door de nieuwe machthebbers gemanipuleerde raad in de loop van dagen, weken of maanden, politieke tegenstanders ging uitsluiten van de macht door verbanning, ontburgering, uitzetting uit de raad of andere maatregelen. Hier werd dus de strafrechtelijke bevoegdheid van de raad ingezet voor politieke doeleinden. Een deel van de tegenstanders werd al op de dag van de machtsgreep met geweld verdreven of nam zelf de wijk (zij waren 'uitgezet' of 'geruimd' naar middeleeuws taalgebruik). De opgevallen plaatsen in de raad werden vervolgens onbezet gelaten of opgevuld met wat waarschijnlijk partijgangsters waren. Ondanks het feit dat het Utrechtse stadsbestuur jaar-

1 Meest recent: S. ter Braake, 'Parties and factions in the late middle ages: the case of the Hoeken and Kabeljauwen in The Hague (1483-1515)', *Journal of medieval history* 35 (2009) 97-111; J. Haemers, *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)* (Turnhout 2009).

2 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. eds., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189; J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968), h. III en IV; J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 1-32.

3 De regeringsvorm waarin de gilden politieke medezeggenschap hadden, in Utrecht sinds 1304, was tamelijk uniek in de Noordelijke Nederlanden, maar kwam ook voor in de Vlaamse steden. M. Prak, 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak e.a. eds., *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 74-106; J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 dln. ('s-Gravenhage 1897) I, clx-ccliii.

lijks opnieuw gekozen werd (via een getrappt systeem van loting en verkiezing vanuit de gilden), hoopte men dus via harde straffen tegenstanders uit te sluiten van deelname aan het politieke proces, in elk geval tijdelijk en soms voorgoed.⁴

Uit zowel de vonnissen als verhalende bronnen blijkt dat geweld en bewapening in de machtswisselingen doorgaans een bepalende rol speelden. Of het dan daadwerkelijk om geweld ging, of alleen om de dreiging of het machtsvertoon ermee, is uit de bronnen niet altijd op te maken. Duidelijk is wel dat bij een aantal coups doden en gewonden vielen. Regelmatig ook gingen ze gepaard met plunderingen door lieden die uit de chaos een slaatje dachten te kunnen slaan. De vraag is nu in hoeverre de Utrechtse factieleiders bij hun machtsgrepen uitsluitend rekenden op loyale, wapendragende aanhangers onder de Utrechtse bevolking of dat zij in staat waren tot meer grootschalige militaire operaties met bijvoorbeeld de inzet van huursoldaten. Hoewel beide scenario's elkaar niet hoeven uit te sluiten, is er een groot verschil in benadering. Ze vergden niet alleen een uiteenlopende manier van voorbereiding, logistieke organisatie en financiële armslag, maar stelden ook heel andere eisen aan de persoonlijke betrokkenheid of motivatie van de deelnemers. Daarnaast veronderstelt het 'militaire' scenario dat burgers op de een of andere manier de mogelijkheid hadden om hun eigen milities op te bouwen, zoals machtige edelen dat soms deden. Op zijn beurt roept dit de vraag op in hoeverre dergelijke vormen

van private oorlogvoering een geaccepteerd verschijnsel waren in de laatmiddeleeuwse samenleving.

In de geschiedschrijving overheerst de voorstelling dat machtsstrijd in de stad vooral een zaak was tussen stedelijke bevolkingsgroepen, die dus ook vanuit interne factoren en motivaties dient te worden verklaard. Hoofdrospelers zijn in die visie altijd families uit de stedelijke elite die zich via vormen van patronage of andere afhankelijkheidsrelaties verzekerden van (gewapende) steun van mensen uit de lagere klassen of probeerden mee te liften op hetzij bestaande sociaal-economische onrust hetzij op bepaalde politiek-ideologische tegenstellingen. Utrecht vormt op dit beeld geen uitzondering. Aanvankelijk werd de factiestrijd in Utrecht gezien als een institutionele strijd tussen raad en schepensbank. Dit inzicht is verlaten toen duidelijk werd dat er in de late middeleeuwen geen grote tegenstelling tussen raad en schepenen bestond.⁵ Het beeld van de facties werd vervolgens bijgesteld aan de hand van literatuur over Italiaanse steden: men vermoedde nu dat de stedelijke groepen in Utrecht waren gebaseerd op verwantschap en andere banden van persoonlijke loyaliteit. Factiestrijd draaide in deze visie in eerste instantie om machtsconflicten tussen families (of geallieerde families) binnen de elite, waarbij de gilden fungeerden als een soort 'derde groep' waarvan de steun noodzakelijk was om een machtsgreep te laten slagen. De Utrechtse gilden zetten inderdaad hun steun aan facties strategisch in om meer inspraak in het bestuur van de stad te verwerven, wat hun van tijd tot tijd lukte.⁶ Of dit beeld van de Utrechtse facties klopt, is nog maar de vraag. Detailonderzoek naar de sociale achtergronden en netwerken van de Utrechtse facties zal daarover meer duidelijkheid kunnen geven.⁷

In deze bijdrage richt ik mij op de vier machtswisselingen en circa tien mislukte machtsgrepen die tussen 1400 en 1430 in of bij Utrecht plaatsvonden.⁸ Om deze beter te kunnen begrijpen is aansluiting gezocht bij het thema van 'private oorlogvoering' in de late middeleeuwen, dat wil zeggen al dan niet legale vormen van oorlogvoering door anderen dan landsheren of overheden. Voor andere delen van middeleeuws Europa, zoals het Duitse Rijk (de *Fehde*) en Engeland (*bastard feudalism*), bestaat over dit thema

4 Cf. D.A. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (Utrecht 1976) 105-106.

5 S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 dln. (Den Haag 1883-1885) III, 7; Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 28-31; Berents, *Misdaad*, 15-17.

6 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 121-124, 162, 547; J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht, 1455-1456', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw* (Utrecht/Nijmegen 1964) 85-116; idem, *Utrecht*, 64, 91, 98, 100.

7 Dit is het onderwerp van mijn lopende promotieonderzoek aan de Universiteit Leiden. Voor de methodologie vergelijk: J. Haemers, 'Factionalism and state power in the Flemish Revolt (1482-1492)', *Journal of social history* 42 (2009) 1009-1039.

8 Data (machtswisselingen met *): 11 juli 1413*, najaar/november 1414, maart 1415, 17 mei 1415*, 29 augustus 1415, najaar 1416, 27 maart 1425, 21 augustus 1425*, 29 oktober 1425, december 1425, 18 mei 1426*, 22 oktober 1426, 9 mei 1427, december 1427 (?), 9 april 1428. De bewoordingen in de stadsregisters (Het Utrechts Archief [HUA], *Stadsarchief I [SA]*, inv.nrs. 13 en 16) laten niet altijd toe duidelijk te onderscheiden of er daadwerkelijk een poging tot machtsgreep is geweest, of alleen een plan of beschuldiging daartoe.

inmiddels een rijke literatuur, maar voor de Nederlanden is er nog weinig.⁹

Oorlog om Utrecht

De eerste decennia van de vijftiende eeuw werden in grote delen van de Noordelijke Nederlanden gemarkeerd door oorlogen en politieke twisten. De gewapende strijd om de macht in Utrecht kan dan ook niet los worden gezien van (inter)regionale ontwikkelingen waarin Holland, Gelre en een serie vrije heerlijkheden in de grensgebieden tussen die vorstendommen een grote rol speelden.¹⁰ De eerste jaren (1401-1412) voerde de graaf van Holland oorlog tegen een van zijn voornaamste leenmannen, de heer van Arkel. Deze oorlog is mede in het licht te zien van de Hoekse en Kabeljauwse partijstrijd in Holland en Zeeland. De bisschop van Utrecht en het Utrechtse stadsbestuur (dat toen beheerst werd door de factie van de Lichtenbergers) kozen in deze oorlog de zijde van de graaf. Hun tegenstanders, door latere historici de 'Lokhorsten' gedoopt, verbonden zich met de hertog van Gelre en de heer van Arkel.¹¹ In juli 1413 wisten deze 'Lokhorsten', geholpen door ontevredenheid in de stad over de kosten van de oorlog, de Lichtenbergers uit Utrecht te verdrijven. Na twee mislukte machtsgrepen slaagden de Lichtenbergers er in mei 1415 in om de macht in Utrecht te heroveren. De daarop verbannen 'Lokhorsten' lukte het vervolgens tien jaar lang niet om terug te keren in de stad, ondanks herhaalde pogingen.

Intussen was het politieke toneel in de regio grondig veranderd door het overlijden van de Hollandse graaf Willem VI in 1417. Een strijd om de opvolging ontbrandde, waarin Willems jongere broer, de Kabeljauwsgezinde Jan van Beieren, het overwicht wist te verkrijgen op Jacoba van Beieren, Willems enige dochter. Haar lot was met Hoeksgezinde edelen en steden verbonden. In 1419 en 1420 verbond Jan van Beieren zich formeel met hertog Reinald IV van Gelre en een aantal edelen, en werd hij ruwaard (landsheer zonder de grafelijke titel) van Holland en Zeeland. Utrecht werd toen een belangrijk doelwit van de Hollands-Gelderse (Kabeljauwse) alliantie, omdat de stad Jacoba van Beieren militair had bijgestaan. Een tweejarige oorlog volgde, waarin de verbannen tegenstanders van de Lichtenbergers naast Hollandse en Gelderse

troepen actief waren met roof- en strooptochten, zonder echter Utrecht zelf te kunnen naderen. Een verzoening met Holland kwam tot stand in 1422, maar niet met de ballingen, die nog op een succesvolle machtsgreep in Utrecht hoopten.¹²

Het overlijden van bisschop Frederik van Blankenheim in oktober 1423 maakte de situatie voor de Lichtenbergse machthebbers in Utrecht opnieuw hachelijk. De keuze van een nieuwe bisschop en landsheer, traditioneel het voorwerp van politiek gekonkel, raakte onmiddellijk verbonden met de strijd om de macht in de stad en het Sticht. Dit leidde tot het zogenoemde Utrechtse schisma (1423-1449).¹³ De ene bisschopskandidaat, Rudolf van Diepholt, had daarin de voorkeur van de Lichtenbergse machthebbers in Utrecht en een meerderheid onder de Stichtse standen. Hij stond tegenover de kandidaten van achtereenvolgens Jan van Beieren (Walraven van Meurs) en, na Jans dood in 1425, zijn erfgenaam hertog Filips van Bourgondië (Zweder van Culemborg).¹⁴ Uiteindelijk werd Zweder van Culemborg in 1425 door de paus benoemd. Zweders officiële intocht in Utrecht in augustus van dat jaar bracht een machtswisseling in de stad teweeg doordat een aantal ballingen met hem terugkwam. Opnieuw was het succes van korte duur, want de Lichtenbergers wisten minder dan een jaar later, in mei 1426, gewapend de macht te heroveren.¹⁵ Nadat Zweder

- 9 Samenvattend: H. Kaminsky, 'The noble feud in the later Middle Ages', *Past and present* 177 (2002) 55-83; J.B. Netterström en B. Poulsen eds., *Feud in medieval and early modern Europe* (Aarhus 2007). Zie voor Holland (dat overigens ook onderdeel uitmaakte van het Duitse Rijk): C. Claudemans, *Om die wreke wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum 2004) met name 33-65; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2009) 401-418.
- 10 Voor het hiernavolgende o.a.: M.J. Waale, *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990); L. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 91-105; M.P. van der Linden, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (+/- 1260-1490)* (Assen 1957) 80-90; Berents, *Misdaad*, 102-105.
- 11 Dit in tegenstelling tot de Lichtenbergers, welke partijnaam wel in de contemporaine bronnen voorkomt, hoewel niet frequent.
- 12 Schmedding, *De regeering*, 140-167; zie voor de Hollandse ontwikkelingen ook: Th. van Riemsdijk, *De opdracht van het ruwaardschap van Holland en Zeeland aan Philips van Bourgondië* (Amsterdam 1906).
- 13 R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933) 126-163; J. Smithuis, *Het Utrechtse schisma en de Hollands-Stichtse betrekkingen: partijstrijd en kerkelijke strijd (1423-ca. 1434)* (doctoraalscriptie UL 1999).
- 14 Smithuis, *Het Utrechtse schisma*, 21-29.
- 15 Zoals o.a. beschreven door een anonieme Utrechtse tijdgenoot in het *Nederlandse Beke-Vervolg*: Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch ed., R.G.P. grote serie 180 (Den Haag 1982) 390-391.

van Culemborg was verdreven, werd de bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt, in afwachting van een kerkelijk proces in Rome, tot ruwaard van het Sticht benoemd door de standen. Het nu door Bourgondië geregeerde Holland en ook Gelre namen hiermee geen genoegen en de oorlog met Utrecht werd hervat. De Lichtenbergers wisten ook ditmaal stand te houden. Rudolf van Diepholt werd ten slotte in 1432 bisschop met de steun van Filips van Bourgondië, die vrede wilde in zijn landen. Het zou tot 1449 duren voor er weer een machtswisseling in Utrecht plaatsvond.

Uit dit korte overzicht blijkt dat gedurende een groot deel van de periode 1400-1430 in het Nedersticht en omstreken een toestand van oorlog heerste. Zo een bijna voortdurende staat van oorlog, hoewel vaak op kleine schaal gevoerd, wordt in de literatuur ook wel *guerre guerroyante* genoemd. Dit betekende niet dat er geen perioden van rust en vrede waren. De laatmiddeleeuwse oorlogvoering kenmerkte zich door korte campagnes te paard of te voet, in de vorm van belegeringen, raids en strooptochten. Dit had zowel te maken met de hoge kosten van huurlingen als met de afhankelijkheid van goede weersomstandigheden.¹⁶

De Utrechtse factiestrijd en de oorlog van Utrecht met zijn ballingen lijken naadloos in dit beeld van de *guerre guerroyante* te passen. Om dat in te zien is het om te beginnen nodig om onderscheid te maken tussen een aantal aspecten van de gewapende factiestrijd.¹⁷ Aan de ene kant was er het geweld van de zijde van de heersende factie, die zich de beschikbare publieke geweldsmiddelen zoveel mogelijk toe-eigende – nog los van het gerechtelijke geweld van doodstraffen en verbanningen ten aanzien van de politieke tegenstanders. Het autonome stadsbestuur van Utrecht kon zelf-

standig besluiten tot een oorlog¹⁸ en zorgde daarnaast voor de verdediging van de stad. Binnen de stad bestond er een waakdienst van burgers op de muren en bij de poorten. In tijden van politieke crisis en dreiging door ballingen vaardigde de stadsraad ordonnanties uit om de verdediging van de centrale Plaats en van de stadspoorten te versterken. Men gebruikte hiervoor, net als bij brand, de klokslag om mannelijke inwoners uit alle kwartieren op te roepen.¹⁹ Buiten de stad had de raad de beschikking over het stadsleger.²⁰ Het Utrechtse stadsleger bestond in de late middeleeuwen uit maximaal drie afdelingen of ‘bataljes’ die op basis van de gildenindeling waren samengesteld. Hierbij sloot zich het vrijwillige, semi-professionele leger van de schutters aan, en de ten dienst geroepen burens van de Utrechtse buitengerechten. De gildenleden gehoorzaamden hun oudermannen, terwijl het hele stadsleger onder bevel stond van enkele door de stad aangestelde hoofdmannen. In geval van nood kon ook de hele weerbare mannelijke bevolking worden opgeroepen. De gildenleden moesten in de regel voor hun eigen bewapening zorgen (in de vorm van een harnas of pantser en wapens). Ze kregen geen soldij en hadden ook geen aandeel in de buit. Hoewel stedelijke contingents elders meestal uit voetvolk bestonden, was er in Utrecht ook een paardendienst. Deze was voorbehouden aan de rijkere burgers die zich een rijdier konden veroorloven; zij konden ook een plaatsvervanger sturen.²¹ Indien nodig, vulde de stad het leger aan met huurlingen.²²

Aan de andere kant staat het geweld van de onderliggende factie. De private geweldsmiddelen die zij inzette bij machtsgrepen in Utrecht, staan hier centraal. De verjaagde groep was zoals gezegd ook buiten de stad actief, door roof- en strooptochten die tijdens oorlogen vanuit bevriende kastelen, steden of landen ondernomen werden, of door deelname aan veldtochten van bondgenoten tegen Utrecht. Dit aspect van de factiestrijd, dat geheel buiten Utrecht werd gevoerd, laten we hier verder rusten. In het navolgende wordt verder ingegaan op de totstandkoming van de machtsgrepen in of aan de poorten van Utrecht, op hun leiders en deelnemers, en op de vraag hoe hun gewapende inzet verworven werd.

16 S. Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge 2004); Waale, *Arkelse oorlog, 148-150 en passim*; cf. M. Prestwich, *Armies and warfare in the Middle Ages. The English experience* (New Haven/Londen 1996).

17 Met het politieke spel (patronage, netwerken, politieke manipulatie) dat uiteraard ook een essentieel onderdeel was van de machtsverwerving van een factie, houdt deze bijdrage zich niet bezig.

18 Bijvoorbeeld tijdens de Arkelse oorlog: Schmedding, *De regeering*, 93.

19 Voorbeelden: HUA, SA 16-5, f. 173v (1413); 16-6, f. 17v-18r (1414); 16-8, f. 60r (1426).

20 Overvoorde en Joosting, *Gilden*, cciv-ccx.

21 HUA, SA 16-7, f. 130r; 13-3, f. 129v-130r, 131r; 16-8, f. 69v, 81r, 122v; cf. Boffa, *Warfare*, 70-71.

22 Waale, *Arkelse oorlog*, 166, 171. De stadsregisters bieden van de inzet van huurlingen meerdere voorbeelden.

Domdeken Herman van Lochorst († 1438). Detail van een drieluik door Jan van Scorel (1526-1527).

Bron: Collectie Centraal Museum, Utrecht (foto A. Frequin)

De leiders en hun kring van getrouwen

De Utrechtse facties waren opgebouwd rond een kern van enkele leiders waaromheen zich (in concentrische cirkels van nabijheid) hun aanhang schaarde.²³ Deze kern vormde een niet altijd duidelijk afgebakende leidersclique. In de periode 1400-1430 ging het aan Lichtenbergse zijde in elk geval om Beernt Proys met twee van zijn zonen, om Jan en Jacob van Lichtenberg (de laatste was proost van het kapittel St-Pieter), Jan van Clarenborch, Wouter Grawert en heer Jan van Renesse van Rhijnauwen.²⁴ Tot de leiders van de andere factie behoorden in elk geval de drie broers van Lochorst: Herman, Gijsbrecht en Jacob, van wie Herman deken van het domkapittel was en Gijsbrecht kanunnik.²⁵ Zij waren de hele periode actief, grotendeels buiten Utrecht. In de crisis van 1413-1415 traden daarnaast Jan van den Spiegel, Ijsbrand van der Aa en Gerrit en Jan van Damassche als leiders op.²⁶

- 23 Cf. J. Boissevain, *Friends of friends. Networks, manipulators and coalitions* (Oxford 1974) 192-200; R.W. Nicholas, 'Factions: a comparative analysis', in: Steffen W. Schmidt e.a. eds., *Friends, followers, and factions. A reader in political clientelism* (Berkeley 1977) 55-73; J. Haemers, 'Factionalism', 1016-1017.
- 24 C. van Donkersgoed, 'Beernt Proys (ca. 1355-1425), stadsbestuurder', in: J. Aalbers e.a. eds., *Utrechtse biografieën I* (Amsterdam/Utrecht 1994) 137-140; Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, 2 dln. (Utrecht 2008) I, 120-124 (over Jacob van Lichtenberg). Jan van Clarenborch overleed in 1416, en Wouter Grawerts zonen waren in de crisis van 1425-1426 actief. De Gra(u)werts zouden echter in de jaren 1440 tegenstanders van de Lichtenbergers worden. Heer Jan van Renesse van Rhijnauwen was een edelman uit een van oorsprong Zeeuws geslacht waarvan een tak zich rond 1300 in Utrecht vestigde.
- 25 P.C. Molhuysen e.a. eds., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln. (Amsterdam 1911-1937) II, k. 829-833; Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel en de kanunniken van Oudmunster te Utrecht, 1347-1528* (doctoraalscriptie UU 1983) 522-530, 784.
- 26 Deze laatsten komen niet meer expliciet voor in de crisis van 1425-1426, maar dit hoeft niet te betekenen dat zij niet meer actief waren in hun factie. Gerrit van Damassche was in elk geval in 1434 nog een van de ballingen wiens goederen door de stad 'beheerd' werden (HUA, SA 641-2). In de vonnissen van 1426 komen ook andere namen voor, maar het is onduidelijk wie er toen evt. nog leidersrollen op zich namen. De theorie dat de factie 'Van Dorsschen' die van de 'Lokhorsten' tijdens het Utrechtse schisma vervangen zou hebben, is m.i. niet overtuigend: G.E.A.L. Rubens, *De Lichtenbergers en hun tegenstanders: factiestrijd in Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (doctoraalscriptie UU 1986) met name 32-36.

Al deze factieleiders hadden met elkaar gemeen dat ze afkomstig waren uit de toplaag van de stedelijke en Nederstichtse elite. Hun families beschikten over grote stenen huizen in de stad en met enkele uitzonderingen ook over landgoederen met kastelen in het Nedersticht.²⁷ Zij kwamen voort uit oude families van ministerialen (oorspronkelijk onvrije dienstlieden van de bisschop), die bij gebrek aan oude adel de kweekvijver vormden van de Nederstichtse ridderschap. Sommige families (bijvoorbeeld Lichtenberg en Proys) hadden waarschijnlijk een burgerlijke achtergrond en verwierven later dienstgoed in het Nedersticht, terwijl andere families afkomstig waren van het omliggende platteland maar al vroeg het burgerschap van de stad verwierven (bijvoorbeeld Lochorst en Van der Aa). Een duidelijk onderscheid tussen 'stadspatriciaat' en 'plattelandsadel' bestond er dus niet in het Utrechtse. In de veertiende eeuw begon zich evenwel onder de ministerialen een groep af te tekenen van 'welgeboren' of riddermatige dienstlieden, die onder andere de landsheerlijke functies van schout, kastelein en maarschalk gingen monopoliseren. Het feit dat een aantal factieleiders dergelijke functies vervulde, wijst dus op hun adellijke status, hoewel zij meestal geen knaap- of riddertitel droegen.²⁸ De meeste factieleiders verkozen hun machtsbasis in de stad uit te bouwen: op één Van der Aa en de Renesses na traden zij in deze periode niet op als leden van de ridderschap bij Statenvergaderingen,

maar doorliepen zij een politieke carrière in Utrecht (voor de tegenstanders van de Lichtenbergers kwam deze carrière wel vroegtijdig ten einde).²⁹ Daarnaast probeerden zij voor hun telgen posities in de Utrechtse kapittels te verwerven, die naast prestige ook politieke invloed brachten. Het feit dat niet minder dan drie factieleiders, leden van de families van Lichtenberg en Lochorst, in deze periode tot de (hoge) kapittelgeestelijkheid behoorden, zegt in dit kader genoeg. Hoewel nog weinig onderzocht, vormden ook de kapittels gremia waarbinnen zich een deel van de Utrechtse factiestrijd afspeelde.³⁰

Bij de meeste machtsgrepen in Utrecht waren vermoedelijk de factieleiders niet in persoon aanwezig, vanwege de risico's die aan deelname kleefden. Liever keerden ze in triomf terug in de stad nadat een coup was geslaagd. Persoonlijke deelname is wel aantoonbaar bij de machtswisseling van 1413, waar domdeken Herman van Lochorst en zijn broer Gijsbrecht zelf (gewapend!) bij waren, en die van 1426, die geleid werd door heer Jan van Renesse van Rhijnauwen. Een belangrijk deel van hun rol zal zich achter de schermen hebben afgespeeld, in het smeden van allianties met hoge heren en het verkrijgen van voldoende financiële middelen. Het is ook onduidelijk of zij tijdens perioden van ballingschap persoonlijk de leiding namen bij aanvallen of strooptochten buiten Utrecht. Aan militaire ervaring hoefde het de factieleiders zeker niet te ontbreken; een aantal is bijvoorbeeld aangesteld geweest als kastelein-maarschalk of hoofdman van het stadsleger.³¹

In het praktisch organiseren van machtsgrepen en aanslagen zullen de leiders echter ook gebouwd hebben op hun naaste medewerkers, hun 'magen en vrienden'. In middeleeuwse bronnen is het belang van verwantschap voortdurend voelbaar. In zaken van bloedwraak was de 'maagschap' (formeel de bloedverwanten tot en met de vierde graad) automatisch betrokken. Politieke macht in het algemeen was eerder een zaak van familie (*Hausmacht* op zijn Duits) dan van persoonlijke ambitie. Zoals elders werd dus de eerste kring rond factie- en partijleiders gevormd door hun verwanten, of wat de bronnen tautologisch 'magen en vrienden' noemen. Bij deze eerste kring hoorde ook het 'huishouden' of 'dagelijks gezin' van de factieleiders, dat wil zeggen hun inwonende familieleden en dienaren.³²

27 A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993) 313-373 en *passim*; B. Olde Meierink e.a. eds., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995); K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: De Bruin e.a. eds., *'Een paradijs vol weelde'*, 73-111.

28 Bijvoorbeeld Jan van Clarenborch, Beernt Proys, diens zoon Jan Proys van Lichtenberch, Jacob van Lochorst, Jan van den Spiegel (waarschijnlijk de vader), Peter Grawert: zie o.a. HUA, *Bisschoppen* 371, *passim*; HUA, SA 672, f. 28v, 34r; cf. Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987) 52.

29 HUA, *Bisschoppen* 372-1, f. 190r; Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, 46-48, 93-94; jaarlijkse lijsten van de verdeling van stedelijke ambten zijn te vinden in de Raadsdagelijkse Boeken (HUA, SA 13).

30 Bram van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997) 341, 363-378.

31 Aanstellingen tot hoofdman van het stadsleger, bijvoorbeeld: Waale, *Arkelse oorlog*, 253; HUA, SA 13-1, f. 54r-v; 16-4, f. 106v; 16-5, f. 160r; 16-8, f. 67r. Over gewapend optreden van de geestelijke gebroeders van Lochorst: Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel*, 526-530.

32 Over de precieze inhoud en reikwijdte van deze begrippen in de Noordelijke Nederlanden is al het nodige geschreven, zonder dat er een duidelijke consensus is ontstaan. Bijvoorbeeld P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Over het gezin', *Madoc* 10 (1996) 235-249; H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996) 273-302.

Naaste mannelijke verwanten werkten nauw samen binnen de leiderscliques. Het geval van Beernt Proys wijst er echter op dat niet alle naaste verwanten even actief hoefden te zijn en dat ook binnen deze kring vijandschap kon ontstaan. Van Beernt zijn negen kinderen bekend die we lang niet allemaal tegenkomen in verband met factietwisten. Bovendien nam één van hen, zoon Arend Proys, in april 1428 om verder onbekende redenen de wapens op tegen zijn verwanten. Dit verzet tegen zijn familie werd hem extra zwaar aangerekend en toen hij gepakt werd in 1429 kreeg hij dan ook de doodstraf.³³ Bij Beernt Proys liep de verwantschap met de Lichtenbergers via zijn tweede echtgenote Goede van Lichtenberg. Het belang van naaste verwantschap, met name de hulp die men onderling verplicht was te geven, werd onderkend door de Utrechtse stadsregering. Niet zelden werden kinderen, echtgenoten of in het algemeen 'naaste magen' van tegenstanders na een machtswisseling al dan niet preventief verwijderd uit de raad of de stad.³⁴

Hoewel meer onderzoek nodig is, lijken de Utrechtse bronnen er op te wijzen dat verwantschap verder dan de tweede graad minder betekenis had in de facties. Dit is begrijpelijk als we bedenken dat men binnen de Utrechtse elite veelal onderling trouwde en dat (verre) (aan)verwanten dus ook in de facties tegenover elkaar moeten hebben gestaan.³⁵ Logisch is het dus om te veronderstellen dat de verbondenheid met een factieleider evenzeer op vriendschap of persoonlijke keuze gebaseerd was als op verwantschap. Hetzelfde gold *a fortiori* voor onderlinge relaties tussen factieleiders, waarbij ook zuiver strategische overwegingen een rol konden spelen.³⁶

De steun die deze naaste medewerkers gaven, nam de vorm aan van 'raad en daad'. Zij speelden zowel in de voorbereiding en planning (als raadgever) als in de uitvoering van machtsgrepen (door gewapende deelname) een rol. Ook vrouwen stonden hun mannetje. Uit verschillende vonnissen blijkt dat echtgenotes en dochters heen en weer reisden tussen Utrecht en de plaatsen waar hun verbannen mannen en vaders zich ophielden, om met hen te spreken en boodschappen (met strategische informatie?) te vervoeren. Dit leidde er in tijden van verhevigde onrust vaak toe dat deze vrouwen *en groupe* uit de stad werden gezet.³⁷ Een belangrijke rol speelden ook

de knechten of dienaren van de factieleiders. Een voorbeeld is de knecht van Jan van den Spiegel, die in 1415 onbedoeld de aanstoot gaf tot de machtswisseling door een stadsdienaar te beledigen; of heer Jan van Renesse van Rhijnauwen die samen met de knechten die op dat moment bij hem waren, de stad werd uitgezet in 1425.³⁸ Deze knechten verbleven vermoedelijk altijd in de directe omgeving van hun meester, woonden bij hem in huis en vormden een soort lijfwacht (of knokploeg) om hem heen. Een idee van de omvang van dergelijke entourages geeft wellicht het groepsvonnis uit 1415, dat gericht is tegen zeven knechten van domdeken Herman van Lochorst, drie van Jan van den Spiegel, twee van Ijsbrand van der Aa, en één 'knaap' van Gerrit van Damassche. Een ander voorbeeld is het vrijgeleide, in 1414 verleend door de Hollandse graaf aan een aantal Lichtenbergse ballingen: daarin wordt heer Jan van Renesse vergezeld van acht knechten, de proost Jacob van Lichtenberg van drie, Beernt Proeys met drie van zijn zonen kreeg eveneens een geleide met drie knechten, en de overigen werden vergezeld van één of twee knechten.³⁹

Typerend voor de groepskwaliteit van de magen, vrienden en knechten om factieleiders heen is het dragen van uniforme kleding of mutsen (*caproenen*). Volgens de ordonnances die de stadsraad vanaf 1399, en opnieuw in 1409, 1414 en 1425 uitvaardigde, mochten inwoners van Utrecht geen kleding of mutsen van kerkelijke prelaten, heren of burgers dragen, tenzij zij deel uitmaakten van diens 'huysghesinde' en 'daghelix in horen cost' waren (blijkbaar was dit synoniem).⁴⁰ Bovendien mochten maagschappen (*maesscappen*) vanaf 1409 met niet meer dan zes personen gezamenlijk verschijnen in bepaalde 'cledere of

33 HUA, SA 16-8, f. 125r, 128r, 164r.

34 De Beke, *Croniken*, 294; HUA, SA 16-6, f. 29r; 16-8, f. 180v.

35 G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Het huwelijk van burgers in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 1-28, aldaar 17.

36 Cf. vergelijkbare bevindingen elders: G. Xhayet, *Réseaux de pouvoir et solidarité de parti à Liège au Moyen Age (1250-1468)* (Genève 1997) 452-453; Edward Muir, *Mad blood stirring. Vendetta & faction in Friuli during the Renaissance* (Baltimore/Londen 1993) 46-47; Daniel Lord Smail, 'Faction and feud in fourteenth-century Marseille', in: Netterstrøm en Poulsen, *Feud*, 113-133.

37 HUA, SA 16-6, f. 109v, 120v; 13-4, f. 28r-29r; 16-8, f. 116v.

38 De Beke, *Croniken*, 298-299; HUA, SA 16-8, f. 20v.

39 HUA, SA 16-6, f. 60r-v (één persoon misschien nog als knecht te identificeren); F. van Mieris ed., *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland; 4 dln.* (Leiden 1756) IV, 297.

40 HUA, SA 16-2, f. 229v; 13-2, f. 28r; 16-6, f. 5v; 16-8, f. 9v-10r.

caproen'. De symbolische en politieke waarde van uniforme kleding of livrei ter binding aan een factie- of partijleider is genoegzaam bekend. In Utrecht is de symbolische waarde goed af te lezen uit een vonnis uit 1379, waarin een man voor vijftig jaar uit de stad werd verbannen, omdat hij 'eens knechts caproen' in de gracht had geworpen 'daer onrust of ghecomen mochte hebben in der stat'.⁴¹ Wat echter ook in de Utrechtse wetgeving opvalt, is dat bepaalde personen livrei, die in principe bestemd was voor hun eigen huisgezin, probeerden uit te delen onder grotere groepen aanhangers, en dat het stadsbestuur dit wilde tegengaan.

Gewapende aanhang

Zo komen we dan bij de bredere kring van aanhangers van de factieleiders. Het is mogelijk om deze groep op verschillende manieren te bestuderen. Aangezien hier is gekozen voor een invalshoek waarin machtsgrepen en geweld centraal staan, beperk ik mij tot de gevallen waarin sprake is van gewapende steun, en laat ik hier de mensen die op een andere wijze steun verleenden terzijde. Vooropgesteld moet worden dat er over *aantallen* gewapende deelnemers moeilijk iets te zeggen is: de vonnissen betreffen waarschijnlijk niet alle tegenstanders, terwijl een beschuldiging als deelname aan een 'vergadering' op zowel gewapende als ongewapende steun kan duiden. Sommige vonnissen na een mislukte machtsgreep spreken van 'groot vergaderd volk' of 'veel gewapende lieden', en laten de getalsmatige invulling daarvan

aan onze fantasie over. Bij andere vonnissen krijgt men dan weer de indruk van tamelijk kleine opzetten, die door de machthebbers in de stad gemakkelijk onderdrukt konden worden. Een grove schatting op basis van de vonnissen, vergeleken met wat bekend is over de omvang van het gros van de middeleeuwse oorlogshandelingen, is echter dat het per geval om niet veel meer dan enige tientallen deelnemers gegaan zal zijn.⁴²

Binnen de stad Utrecht maakten zowel burgers (oftewel: gildenleden⁴³) als inwoners zonder burgerrecht deel uit van groepen gewapende aanhangers. Zij werden bijvoorbeeld gevonnist wegens het rondlopen met verboden wapens of betrokkenheid bij gevechten. Een andere categorie vormden de personen die werden gestraft voor het 'omlopen' of 'omgaan' in de stad om mensen te 'bidden' tot het meedoen aan 'vergaderingen' of andere activiteiten. Dat in korte tijd veel mensen gemobiliseerd konden worden, blijkt uit een doodvonnis naar aanleiding van de mislukte machtsgreep van 29 augustus 1415. Hierin werd Willem uten Gaerde ten laste gelegd dat hij daar 'des avonts tevoeren lude om toegesproken ende versocht heeft, ende voert gebeden heeft meer lude toe te spreken'.⁴⁴ Dit werven van aanhangers in de stad gebeurde ook bij machtsgrepen die van buiten de stad, door ballingen, werden gepland. Vermoedelijk was een geslaagde machtsgreep niet zonder steun binnen de stad mogelijk.⁴⁵

In welke mate men in Utrecht gericht mensen benaderde die in een afhankelijkheidsrelatie stonden tot factieleiders (patronage, sociaal-economische binding, buurtgevoel?), of ook mensen die voor de gelegenheid werden geworven, is lastig vast te stellen.⁴⁶ De meest waardevolle en betrouwbare steun was zeker te verwachten van gemotiveerde mensen die konden beschikken over goede wapens en harnassen. Deze waren te vinden onder de middenklasse van de gildenleden die zoals gezegd over een eigen uitrusting voor het stadsleger moesten beschikken. Het bezit van harnassen en wellicht ook van paarden lijkt onder de Utrechtse burgerij wijdverspreid te zijn geweest.⁴⁷ In de vonnissen zijn de ambachtslieden te herkennen aan de benoeming van hun beroep achter hun naam. Voor velen geldt dat zij zelden of nooit in aanmerking kwamen voor ambten in het stadsbestuur. Hun namen wijzen vooral nog

41 HUA, SA 227, f. 8o.

42 In het algemeen zijn de politieke vonnissen na een machtswisseling in te delen in bestraffingen naar aanleiding van verbale uitingen gericht tegen het stadsbestuur of bepaalde personen ('onredelijke woorden' en allerlei varianten), opzetten van of meedoen aan 'vergaderingen' of ophopen, medeplichtigheid aan of kennis van (de voorbereiding van) machtsgrepen en een vage restcategorie van 'steun aan de verkeerde partij'. De totale aantallen gevonniste personen per crisis (die over enkele jaren verspreid gegeven konden zijn) lopen sterk uiteen van ca. 50 tot 150 à 200; deze getallen geven uiteraard alleen een indicatie van de omvang van de verliezende partij.

43 In Utrecht waren alle burgers verplicht lid van een gilde.

44 HUA, SA 16-6, f. 65r.

45 Zie ook Berents, *Misdaad*, 105.

46 Zie voor een alternatieve benadering van factierekrutering (mensen die zelf aansluiting zochten vanwege de mogelijkheden die dit bood op wraakneming in eigen conflicten): Smail, 'Faction and feud'.

47 Cf. Boffa, *Warfare*, 141, 143-144, over het gevaar van goed georganiseerde en bewapende gildenleden voor de heersende oligarchieën in de Brabantse steden.

niet op concentratie van steun binnen bepaalde gilden. Er wordt evenwel beweerd dat Zweder van Culemborg tijdens zijn kortdurend bewind als bisschop met name door het gilde van de vleeshouwers werd bijgestaan, die misschien op beroepsmatige wijze de stad met hun messen en bijlen onveilig maakten.⁴⁸ Daarnaast was steun onder de stedelijke schutterij om voor de hand liggende redenen waardevol. Toch worden de schutters in de bronnen niet vaak genoemd. Alleen in 1413 en 1422 was er specifiek sprake van onrust onder de schutters, die bovendien in 1422 niet direct met factietwisten op dat moment te verbinden is.⁴⁹

Dat algemene onvrede hielp om een machtswisseling te laten slagen blijkt zeker in 1413 en 1415, toen de stad werd geplaagd door financiële en economische problemen. Het wijst ook op het bestaan van gelegenhedensteun aan facties, aangedreven door ontevredenheid onder de gildenleden of de armere bevolking. De geworven aanhangers werden soms door de facties zelf bewapend.⁵⁰ Maar steun werd ook gegeven om geld, zo blijkt uit het raadsbesluit van 20 januari 1429, waarin een premie werd gezet op de hoofden van negen ballingen. Zij zouden onder andere veel 'ermer knechte ende onnoselre lude' uit Utrecht mee hebben getroond en hen hebben ingezet in overvallen op de stad. Deze lieden hadden zich door de ballingen laten 'copen ofte myeden' (dat wil zeggen inhuren). De raad verleide hen om hun leiders te verraden met een beloning van 100 gulden en daarbij 'hoir brueken [overtredingen] qwijt, hoir stad ende borgerscap weder'.⁵¹

Er zijn tal van aanwijzingen dat een deel van de gewapende aanhang *buiten* de stad geworven werd. In de Utrechtse bronnen worden deze militanten gekenschetst als 'vreemd volk' of 'vreemde lieden'. Het voorkomen van niet-Utrechtenaren in machtsgrepen blijkt in elk geval in 1414, 1416, 1426, 1427 en de jaren daarna, en waarschijnlijk ook in 1425. Het middel werd dus veelvuldig en door beide facties ingezet. Inzet van 'vreemd volk' bewijst vooral dat (verbannen) factieleiders in staat waren om ook buiten Utrecht milities op te bouwen met het doel de macht in de stad te heroveren. Gezien de machtsposities die factieleiders op het platteland bezaten door het bezit van landgoederen en kastelen, is het mogelijk dat zij hier aanhang hebben

gemobiliseerd – pachtboeren bijvoorbeeld – op basis van bestaande banden. Een anonieme Utrechtse kroniek stelt dat voor het jaar 1449 trouwens ook met zoveel woorden.⁵² Voor met geld geworven steun, mogelijk van 'professionele' huurlingen, kan het hierboven genoemde raadsbesluit van 20 januari 1429 als aanwijzing dienen: het spreekt van het 'inhuren' (*mieden*) van mensen zowel binnen de stad als daarbuiten. Een ander geval van een waarschijnlijk met geld geworven militant is de man die in het najaar van 1416 de stad waarschuwde voor een overval. Waar deze Jan Lubbrechtsz vandaan kwam, is onduidelijk, maar feit is dat hij door Jacob van Lochorst of een andere balling meegevraagd was op een tocht met boten zonder te weten waarvoor zijn inzet nodig was. Toen hij uiteindelijk hoorde wat de bedoeling was, namelijk Utrecht overvallen en 'goede lude' doodslaan, besloot hij letterlijk uit de boot te stappen en zich naar Utrecht te spoeden, waar hij rijkelijk werd beloond voor zijn informatie.⁵³

Ten slotte werkten Utrechtse facties regelmatig samen met andere machten in de regio, die over soms aanzienlijke geweldsmiddelen konden beschikken. Voor ballingen, maar soms ook voor de heersende factie in de bisschopsstad, was externe ondersteuning van levensbelang om de macht in Utrecht te herwinnen dan wel te behouden. Niet alleen sloten factieleiders allianties met landsheren zoals die van Holland en Gelre, maar ook met edelen en (facties binnen) andere steden. Een bijzondere rol in dit verband speelden bezitters van hoge heerlijkheden in de grensgebieden tussen de verschillende vorstendommen, zoals de heren van Arkel, Montfoort, Vianen, Egmond-IJsselstein, Gaasbeek (Abcoude, Wijk bij Duurstede), Culemborg, Buren enzovoort. De meesten van hen waren zeer actief in de diverse regionale politieke conflicten en konden in grote mate zelfstandig optreden, als verdragspart-

48 Kaspar Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vyftiende eeuw* (Utrecht 1750) I, 324, 432-433.

49 HUA, SA 16-5, f. 163v; 16-7, f. 149r-v; cf. Van den Hoven, 'Op het toppunt', 161.

50 HUA, SA 16-6, f. 61r.

51 HUA, SA 16-8, f. 145v-146v.

52 L. Orthel ed., *Utrechtsche kroniek 65-1477* (doctoraalscriptie UU 1987) 65, r. 17, waar sprake is van 'lantlude die der Pruessinger vriende waren'.

53 HUA, SA 16-6, f. 121r-v.

ner en met hun eigen legertjes.⁵⁴ Bij drie van de vier geslaagde machtswisselingen in de periode 1400-1430 lag directe of indirecte steun van buitenaf mede aan de basis van het succes van de coup. In de aanloop naar 1415 kregen de Lichtenbergse factieleiders hun tegenstanders in de houdgreep door de graaf van Holland te bewegen tot een economische blokkade en hulp en bescherming bij aanslagen op Utrechtse burgers en goederen.⁵⁵ Bisschop Zweder van Culemborg kon bij zijn intocht in Utrecht profiteren van de intimiderende macht die van de Bourgondische hertog uitging, en van de bescherming van de heer van Gaasbeek. Na hun verdrijving uit Utrecht vonden Zweder en de andere tegenstanders van de Lichtenbergers onder meer een toevluchtsoord in Gelre (Arnhem), Holland (Dordrecht) en de stadjes en kastelen van de heren van Gaasbeek en Culemborg. Bij de inval in Utrecht van 1426 door heer Jan van Renesse van Rhijnauwen was de bevriende heer van Buren persoonlijk met zijn gevolg aanwezig. In de oorlogen van 1420-1422 en 1426-1430, ten slotte, konden beide facties profiteren van (of lijden onder) gezamenlijke militaire ondernemingen op verschillende fronten, ook bij machtsgrepen in of bij Utrecht.⁵⁶

Om de resultaten tot nu toe kort samen te vatten: de groepen die betrokken waren bij gewelddadige machtsgrepen in de stad bestonden globaal uit vier categorieën deelnemers. Allereerst de deels door nauwe verwantschap, deels door strategische allianties verbonden leiders binnen de leidersclique van elke factie, die zonder uitzondering deel uitmaakten van de toplaag van de elite; ten tweede hun magen, vrienden en knechten die als naaste medewerkers van de leider te herkennen waren aan hun kenmerkende kledij of mutsen⁵⁷; ten derde Utrechtse inwoners

uit de middenklasse van de gildenleden of de armere bevolking, die gewonnen werden op basis van diverse bestaande banden met de leiders of via geldbetaling; en ten vierde gewapenden van buiten Utrecht, van wie de identiteit en motivatie tot deelname over het algemeen moeilijker vast te stellen is. De gewapende gevolgen en legers van diverse bondgenoten (landsheren, hoge edelen, geallieerde steden) vormden ten slotte een zeer belangrijk element in de Utrechtse machtsstrijd, maar deze deelnemers behoorden uiteraard niet tot de factie als zodanig.

Een machtsgreep in de praktijk

Hoe verliep nu een machtsgreep in de praktijk? Het maakte een groot verschil of een coup binnen de stad kon worden opgezet of van buitenaf ondernomen moest worden. Beide scenario's kwamen voor. Het tweede geval was moeilijker omdat de stedelijke verdedigingswerken (muren en poorten) overwonnen moesten worden voordat de groep zich naar het politieke centrum (in Utrecht de Plaats) kon begeven. Uit de gegevens blijkt dat de ballingen indien mogelijk gebruik maakten van een list om binnen te komen en daarnaast steun binnen de stad trachtten te mobiliseren om zwakke plekken in de stadsverdediging te creëren. Zo gaat het verhaal dat het legertje van heer Jan van Renesse en zijn bondgenoten op 18 mei 1426 verkleed ging als monniken en zo de poorten passeerde. In dit geval waren tevens vooraf afspraken gemaakt met 'vrienden van bynnen' om de machtsgreep te coördineren.⁵⁸ Duidelijk is ook het geval van de inkomst van bisschop Zweder van Culemborg in augustus 1425, waarbij ballingen ongezien in de drukte konden meeglippen.⁵⁹ Daartegenover staat dat de meeste van buitenaf ondernomen acties, tegengehouden werden bij de stadspoorten of eerder al strandden. Indien dergelijke pogingen tot machtsovername in oorlogstijd en met behulp van vijandelijke (bijvoorbeeld Hollandse of Gelderse) troepen plaatsvonden, zoals in de periode van 1426 tot 1430, riepen zij waarschijnlijk al meteen verzet op bij de Utrechtse bevolking, die trots was op haar autonomie. Numeriek overwicht van de tegenstanders maakte dan misschien weinig uit.

Voor het welslagen van een machtsgreep was steun van binnen de stad onontbeerlijk.

54 Peter Hoppenbrouwers, 'Heervvaart in Holland herzien' (te verschijnen); Van der Linden, *De burggraven van Montfoort*.

55 Van Mieris, *Groot charterboek*, IV, 297, 306-308, 334-335, 340-341.

56 Expliciet genoemd ('vijanden van de stad en het Sticht') onder andere bij de mislukte coups in maart 1425, oktober 1426, april 1428.

57 Het gebruik van dergelijke kledij en van familienamen in de Utrechtse factiestrijd zou kunnen wijzen op de familie als eerste organisatie-eenheid binnen de factie, en niet de leidersclique als zodanig. Daarbij namen één of enkele familieleden dan wel duidelijk het voortouw en lijkt de 'familie' in beperkte zin te moeten worden opgevat. Cf. Orthel, *Utrechtse kroniek*, 47. Over het jaar 1413: 'In den jaer MCCCC ende XIII in julio XII dage worden die Lichtenbergers, die van Clarenborch, die Pruesingher ende die Grawerdinger tezamen uter stat van Utrecht verdreven.'

58 Burman, *Utrechtsche jaarboeken* I, 325; De Beke, *Croniken*, 390-391.

59 De Beke, *Croniken*, 377; cf. Orthel, *Utrechtse kroniek*, 62 (over 1449).

Bij de mislukte aanslag in het najaar van 1414 was het voor de 'Lokhorsten' in Utrecht waarschijnlijk kantje boord geweest. Op dat moment zaten de Lichtenbergse ballingen in Holland, onder de bescherming van graaf Willem VI, maar zij hadden nog medestanders in de stad, en zelfs in de stadsraad. Op 12 november werd Herman Woudman, die de ballingen in een latere klacht hun 'neve' noemden, ter dood veroordeeld omdat hij wist dat de ballingen 'mit groten vergaderden volke' (elders ook 'voil vreemder luden' genoemd, dus gewapend volk van buiten de stad) een overval planden, 'ende Herman binnen onser stat tot diere verraderien ende overvalle inset, hulpe ende opset verworven ende gemaect had'. Twee stadsraden, die hiervan ook wisten en in hun huis of elders bijeenkomsten hadden georganiseerd, werden tot honderd jaar ballingschap veroordeeld. Dezelfde dag werden preventief nog negen naaste verwanten van ballingen uit de raad verwijderd en besloten de overige raadsleden dat alle nieuw gekozen raadsleden moesten zweren de ballingen niet te helpen.⁶⁰ Het contact tussen ballingen en medestanders in de stad moest uiteraard in het geheim geschieden. Zoals gezegd werden hier regelmatig echtgenoten, dochters en dienstboden voor ingezet, zolang zij in de stad mochten verblijven.⁶¹

De meeste machtsgrepen werden zorgvuldig gepland en voorbereid. In een enkel geval slechts zijn er aanwijzingen dat een incident in de stad de aanleiding gaf tot een min of meer spontane opstand tegen de heersende factie. Zo vertelt het *Nederlandse Beke-Vervolg* dat de machtswisseling in mei 1415 begon met een belediging van een stadsdienaar – we zouden nu zeggen: een gemeente-ambtenaar – door een knecht van Jan van den Spiegel. De stadsdienaar zou vervolgens verhaal hebben gehaald met zijn maten, wat een oploop veroorzaakte in stad, die leidde tot de verdrijving van de gebroeders van Lochorst, Jan van den Spiegel en andere factieleiders.⁶² Tegenover dit verhaal staat echter het gegeven dat de Lichtenbergse ballingen al twee jaar hun terugkomst beraamden, en dat zij hiertoe al die tijd hun aanhang in de stad hadden warm gemaakt. Het verhaal van de oploop in 1415 zou ook door de auteur 'geromantiseerd' kunnen zijn om de verontwaardiging over het wanbeleid van de 'Lokhorsten' dikker aan te zetten.

Een gemeenschappelijk element in de vele gewelddadige acties die plaatsvonden in het kader van factiestrijd was het belang van de Plaats, het centrale plein waaraan de Utrechtse bestuursinstellingen gelegen waren. De meeste oplopen of gevechten vonden daar of in de directe nabijheid ervan plaats. Dit zorgde ervoor dat de stedelijke machthebbers bij ongeregelheden steevast als eerste de Plaats wilden beheersen, bijvoorbeeld door via de klokslag alle inwoners gewapend naar dit plein te sommeren. De Plaats vormde dus het brandpunt van het Utrechtse politieke leven. Wie het centrale plein controleerde, had de macht in handen. Iets dergelijks is ook voor de Brabantse steden geconstateerd.⁶³ Daarnaast waren de personen en huizen van tegenstanders (met name de factieleiders) doelwit van gewelddadige actie. In hoeverre het plunderen of bestormen van huizen, zoals in augustus 1425 bij de intocht van bisschop Zweder van Culemborg gebeurde, het resultaat was van georkestreerde actie of ongeplande excessen, is niet helemaal duidelijk.⁶⁴ Op grond van de bekende gegevens staat wel vast dat de doelen bij een machtsgreep niet willekeurig, maar op basis van strategische overwegingen gekozen werden.

Tussen geweldscultuur, recht en vrede

Dat de organisatie van geweld, naast het opbouwen en onderhouden van sociale netwerken, een grote rol speelde in het verwerven en behouden van politieke macht in de laatmiddeleeuwse stad, mag inmiddels duidelijk zijn. De factiestrijd in Utrecht in de eerste decennia van de vijftiende eeuw biedt hiervan een duidelijk voorbeeld. Utrechtse factieleiders deden in veel opzichten niet onder voor prominente adellijke heren. Zij bewoonden versterkte huizen en onderhielden in livrei gestoken entourages van magen, vrienden en dienaren. De laatste werden, indien nodig, uitgebreid en 'omgebouwd' tot privélegertjes, die konden worden ingezet voor de realisatie

60 HUA, SA 16-6, f. 28v-29r.

61 Zie noot 37.

62 De Beke, *Croniken*, 298-299. Bij de inkomst van Zweder van Culemborg op 21 augustus 1425 gaf een incident met een balling die gevangen werd genomen door het stadsbestuur de aanzet tot de gevechten en plunderingen die de machtswisseling inluiden: HUA, SA 16-8, f. 56r.

63 Boffa, *Warfare*, 68.

64 Orthel, *Utrechtse kroniek*, 135; HUA, SA 16-8, f. 27v (rechtspraak over gestolen goed).

tie van politieke ambities, door middel van gewapende intimidatie of daadwerkelijke inzet van geweld. Hoewel Utrechternaren in de geweldsorganisatie waarschijnlijk de belangrijkste rol speelden, werden daarnaast ook vaak militanten van buiten de stad ingezet. Dit hele verschijnsel verdient meer onderzoek, want zelfs over elementaire zaken als de omvang, verwevenheid, duurzaamheid en wijze van rekrutering van dergelijke privé-milities door factieleiders is nog betrekkelijk weinig bekend.

Verwante fenomenen elders bieden goed vergelijkingsmateriaal, dat het verdere onderzoek naar de Utrechtse casus kan sturen.⁶⁵ In Engeland is er bijvoorbeeld veel onderzoek verricht naar de samenstelling en rekrutering van laatmiddeleeuwse adellijke *retinues* of *affinities*, die niet alleen in vreedstijd een rol speelden in de bestuurlijke organisatie van het land, maar ook als basis dienden voor de samenstelling van private legers bij politieke conflicten. Niet alleen de hoge adel beschikte over dergelijke gevolgen, ook de *gentry* deed hier (op kleinere schaal) aan mee.⁶⁶ Aan de oostkant, in Duitsland, bestaat er sinds Otto Brunners *Land und Herrschaft* (1939) een rijke onderzoekstraditie over de wijze van vetevoering door edelen met hun 'magen en vrienden'. Deze vetecultuur deelden zij met de territoriale vorsten (als zeer machtige edelen) en zelfs met boeren. Alle mogelijke politieke conflicten werden vervolgens ook in termen van vetevoering uitgedrukt. Hoewel de Noordelijke Nederlanden deel uitmaakten van het Heilig Roomse Rijk, zijn de resultaten van dit Duitse onderzoek nog maar mondjesmaat gebruikt voor de studie van de

hier heersende factie- en partijstrijd.⁶⁷ Voor de hand ligt ook een vergelijking met vetevoerende groepen en facties in Italiaanse steden en stadstaten.⁶⁸ Het loont de moeite om zich rekenschap te geven van de overeenkomsten én verschillen tussen al deze fenomenen, die zich over grote delen van laatmiddeleeuws Europa uitstrekten. Blijkbaar speelden zij een belangrijke rol in de evolutie van bestuurlijke instituties ('staatsvorming') en in de sociale transitie van die tijd.⁶⁹

Een noemer waaronder bovengenoemde verschijnselen samengevat kunnen worden, is die van een 'geweldscultuur'. In de late middeleeuwen was de inzet van geweld door private personen en groepen een veel voorkomend en tot op zekere hoogte geaccepteerd verschijnsel, met name als het ging om de handhaving van de eigen 'rechten'. Dit ging samen met een wereld waarin de overheid nog niet voldoende macht had om een geweldsmonopolie af te dwingen. De staat was echter evenmin afwezig. Tegenover de geweldscultuur stond ook in deze periode het duidelijk traceerbare streven bij bestuurlijke instituties van steden en territoriale vorstendommen om geweld te voorkomen of in te dammen. Dat streven kwam wat betreft het Utrechtse stadsbestuur op uiteenlopende wijzen tot uitdrukking. Het varieerde van arbitrage in potentieel explosieve private conflicten, herhaalde verboden op wapendracht in de stad, de genoemde beperkingen op de livredracht, het opleggen van tijdelijke vredes of 'oorveden' (dit waren eden om geen wraak te nemen, vaak afgenomen van ballingen) tot het streng bestraffen van overtreders van de stedelijke regelgeving. De Utrechtse stadsraad was hierin echter ook deels een speelbal van de facties, waardoor de maatregelen vooralsnog geen blijvend effect hadden.

Bij de factieleiders zien we daarnaast voortdurend een behoefte om hun gewapende strijd te rechtvaardigen en met juridische argumenten in te kleden, een bewijs dat de inzet van geweld aan rechtsregels en rechtsgevoel was gebonden en niet per se in tegenpraak was met de bestaande instituties.⁷⁰ Zo was het de gewoonte van ballingen om hun behandeling door de stadsraad formeel aan te klagen bij de stad, de bisschop en/of de Staten van het Nedersticht, alvorens zij verdere actie ondernamen.⁷¹ Ook trachtten zij hun 'oorlog' te ondernemen onder protectie

65 Vergelijk voor Vlaanderen ook J. Haemers, *De Gentse opstand 1449-1453. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal* (Heule 2004).

66 M. Hicks, *Bastard feudalism* (Londen/New York 1995).

67 Zie naast de in noot 9 genoemde literatuur O. Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Wenen 1965).

68 Bijvoorbeeld Muir, *Mad blood stirring*; F. Ricciardelli, *The politics of exclusion in early renaissance Florence* (Turnhout 2007); W.P. Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)', in: J.W. Marsilje ed., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9-33.

69 Cf. H. Zmora, *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440-1567* (Cambridge 1997).

70 Ook dit is in de internationale literatuur veelvuldig geconstateerd, zie bijvoorbeeld Kaminsky, 'The noble feud'; J.B. Netterstrøm, 'Introduction. The study of feud in medieval and early modern history', in: Netterstrøm en Poulsen, *Feud*, 9-67, aldaar 21, 52, 58-59.

71 Bijvoorbeeld De Beke, *Croniken*, 294-295, die de nadruk legt op de juridische procedures die tot het einde toe gevolgd werden.

van hogere heren. Zo droegen in 1414 vier Lichtenbergse ballingen hun stenen huizen in Utrecht in leen op aan de graaf van Holland, waardoor zij als grafelijke leenmannen erkend werden. Tezelfdertijd nam de graaf hen ('onze mannen en hun vrienden') in zijn bescherming en gaf hij hen toestemming om acties te ondernemen tegen Utrechtse burgers en goederen.⁷² Hun tegenstanders, die verdreven werden uit Utrecht in 1415, wisten daartegenover de steun te winnen van niemand minder dan Roomskoning Sigismund, toen deze in 1417 Nijmegen bezocht. In 1420 legde Sigismund zelfs de Rijksban (*Acht*) op Utrecht, wat de ballingen het middel gaf om gerechtvaardigd oorlog te voeren tegen hun vijanden.⁷³ Tijdens het Utrechtse schisma (1423-1449) zouden pauselijke banvonnissen op Rudolf van Diepholt en de stad Utrecht voor een vergelijkbaar resultaat zorgen.

Hoewel het vreemd lijkt in deze moderne tijd om een stedelijke bestuurder als leider van een gewelddadige factie te zien, bepaalden dus vele factoren het succes van een politiek leider in de laatmiddeleeuwse stad. Niet alleen een veelbelovende afkomst en positie, het talent om mensen aan zich te binden, politiek-strategisch inzicht en diplomatieke behendigheid waren van belang, maar daarnaast ook een behoorlijke dosis durf en ondernemingszin, én de bereidheid om politieke ambities zonedig met geweld kracht bij te zetten.

Justine Smithuis is werkzaam als aio bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Zij doet onderzoek naar de sociale achtergronden van politieke groepsvorming en geweld in Utrecht in de periode van ca. 1375-1425.

72 Van Mieris, *Groot charterboek*, IV, 306-309; cf. J.E.A.L. Struick, "Om ijdel woorden wille", *Jaarboek Oud-Utrecht* (1981), 35-60.

73 Schmedding, *De regeering*, 143; J.F. Böhrer en W. Altmann eds., *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410-1437)*, 2 dln. (Innsbruck 1896-1900) I, nrs. 2254, 4016, 4034, 5208, 5209.